

*Urszula Kurcewicz**

Uniwersytet Warszawski

ORCID: 0000-0001-5808-9851

Procesy migracyjne a spójność społeczna w III Rzeczypospolitej Polskiej. Perspektywa pierwszej dekady po transformacji ustrojowej 1989 roku

Wprowadzenie

„Jesień narodów” wpłynęła na rozwój szeregu historycznych procesów zachodzących w krajach bloku wschodniego. Zmiany ustrojowe dały początek nowym zjawiskom w sferze zachowań przestrzennych ludności Polski.

Głównym celem artykułu jest wykazanie związku pomiędzy poziomem spójności społecznej a procesami migracyjnymi, które miały miejsce w okresie transformacji ustrojowej po 1989 roku. W tekście rozważono znaczenie procesów migracyjnych dla zjawisk mikro- i makrospołecznych. Postawiono główne pytanie badawcze o wpływ migracji na poziom spójności społecznej społeczeństwa polskiego i jego kapitał społeczny w okresie pierwszej dekady po transformacji ustrojowej 1989 roku. Migracje tego okresu przeanalizowano zarówno z punktu widzenia krajowego rynku pracy, ich wpływu na rozwój społeczno-gospodarczy kraju, jak i z perspektywy wspólnot lokalnych. W tym celu w tekście postawiono szereg pytań badawczych: Jaka była skala i charakter migracji w ostatniej dekadzie Polski Ludowej? Czy transformacja 1989 roku przyniosła istotne zmiany w procesach migracyjnych? Jaki był kapitał społeczny osób, które wyjeżdżały w latach 90. XX wieku za granicę? Jak wysokość tego kapitału wpływała na poziom spójności społecznej? Jaki rodzaj kapitału społecznego sprzyjał podjęciu decyzji o wyjeździe czasowym, a jaki o emigracji na pobyt stały? Jaką rolę odgrywała państwowa polityka migracyjna w niwelowaniu negatywnych społecznych i ekonomicznych skutków migracji?

Rozważania zostały zawarte w dwóch głównych częściach opracowania. W pierwszej autorka przybliżyła podstawowe teorie i problemy definicyjne odnoszące się do zjawiska i pomiaru spójności społecznej. Kapitał społeczny został zdefiniowany

* uurban@uw.edu.pl

w odniesieniu do trzech jego podstawowych koncepcji: strukturalnej Pierre'a Bourdieu, funkcjonalnej Jamesa Colemana oraz opartej na paradygmacie kooperacji Roberta Putnama. W drugiej części rozważań przedstawiono przejście od polityki ścisłej kontroli przemieszczeń ludności przyjętej przez władze komunistyczne po II wojnie światowej do polityki otwartości granic i swobody przemieszczania się ludności. Przedstawiono skalę i charakter migracji lat 90. w odniesieniu do procesów społecznych, jakie były przez nią wywoływane. W tej części tekstu zadano również pytania: Czy po 1989 roku mieliśmy do czynienia z przemyślaną polityką migracyjną państwa? Jakie były czynniki determinujące jej podstawowe założenia?

W teście posłużono się metodami badawczymi z zakresu nauk politycznych i socjologii, zastosowano m.in. analizę statystyczną, metodę porównawczą i opisową, analizę aktów prawnych. Opracowanie powstało na bazie literaturze teoretycznej odnoszącej się do omawianych zjawisk społecznych, wykorzystano materiały statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego, spisów powszechnych ludności oraz artykuły i opracowania zbiorowe odnoszące się do omawianej problematyki.

Spójność społeczna i kapitał społeczny a procesy migracyjne

Etymologicznie spójność definiowana jest jako cecha grupy, której elementy są ze sobą silnie zjednoczone. Spójność społeczna jest pojęciem trudnym do jednoznacznego zdefiniowania. Literatura problemu prezentuje zróżnicowane podejścia teoretyczne i metodologiczne w badaniu tego zjawiska. Prace naukowe koncentrują się zazwyczaj na wybranych aspektach i czynnikach spójności społecznej. Skutkuje to mnogością często ze sobą sprzecznych definicji zjawiska. Jednolite definiowanie spójności społecznej utrudnia również fakt, iż w poszczególnych społeczeństwach może się ona manifestować w zupełnie innych formach w zależności od rodzaju części składowych tworzących społeczeństwo oraz specyficznych procesów i zależności, które zachodzą między nimi i społeczeństwem jako całością [*Concerted Development of Social Cohesion Indicators...* 2005].

Funkcjonujące w literaturze przedmiotu definicje spójności społecznej można podzielić na cztery grupy.

Pierwsza grupa definicji opiera się na założeniach teorii Émila Durkheima, który wyróżnił dwie formy integracji zbiorowej: solidarność mechaniczną i solidarność organiczną. Charakterystyczna dla społeczeństw tradycyjnych solidarność mechaniczna oznacza poczucie wspólnoty oparte na podobieństwie ról, funkcji, sytuacji życiowej, wykonywanego zawodu. Z kolei dla społeczeństw nowoczesnych typowa jest solidarność organiczna oparta na relacjach międzyjednostkowych zakładających współpracę przy zachowaniu autonomii osobowościowej, prawa do prezentowania krytycznej postawy, przy jednoczesnym zachowaniu szacunku dla tradycji [Szacki 1964, 2003; Sztompka 2003: 112–113].

Druga grupa definicji spójności społecznej odnosi się do powstawania i trwania więzi wspólnotowych. W ramach tego nurtu należy przytoczyć teorię Norberta Elias, zaliczaną do socjologii historycznej. Badacz zakwestionował zarówno tradycyjne stadia rozwoju cywilizacyjnego społeczeństw, jak i opozycję jednostki i społeczeństwa.

Wraz z rozwojem społeczeństw i przyrostem demograficznym ludzie muszą się liczyć z coraz to większą obecnością innych jednostek w ich otoczeniu. Proces ten spowodował konieczność „wypracowania” w jednostkach, obok natury pierwotnej, natury społecznej, która pozwala człowiekowi przekroczyć poziom zwierzęcej egzystencji. Efektem natury społecznej człowieka jest tworzenie więzi wspólnotowych [Elias 2006: 1068–1082, 2008]. Wywodzące się z koncepcji N. Eliasa definicje spójności społecznej ograniczają się głównie do promocji stabilnych, współpracujących i zrównoważonych społeczeństw.

Trzecia grupa definicji koncentruje się głównie na procesie współpracy pomiędzy jednostkami a kolektywem. Podejście to zostało wypracowane na podstawie obserwacji relacji społecznych zachodzących w małych społecznościach. Zgodnie z nim zbiorowość zamieszkująca dane terytorium cechuje się gotowością do współpracy w celu polepszenia istniejącej sytuacji strukturalnej, ekonomicznej itp. Jądro tej koncepcji stanowi założenie, że jednostki są zdolne i chętne do ponoszenia odpowiedzialności zbiorowej za polepszanie poziomu codziennego życia kolektywu. W tym ujęciu spójności społecznej często podnoszony jest problem generowania wykluczenia społecznego [Wojnar 2011: 71].

W ostatnią grupę wpisują się definicje odwołujące się do teorii mówiących o społeczeństwie jako o zbiorowości dzielącej wspólne wartości, której członkowie czują wobec niej poczucie silnej przynależności. Definicje z tej grupy zakładają, iż niezbędnym warunkiem budowy spójności społecznej jest podzielenie przez członków danego społeczeństwa tego samego katalogu wartości, w którym istotną rolę odgrywa idea sprawiedliwości społecznej. Wartości te przekładają się na dążenia do redukcji różnic materialnych i społecznych, co z kolei ma umożliwić jak największej liczbie jednostek partycypację we wszystkich przedsięwzięciach podejmowanych przez wspólnotę.

Omówione teorie stanowią punkt odniesienia dla współczesnych badań nad metodami podnoszenia poziomu spójności społecznej, jednakże nadal brak jest jednej definicji, która zyskałaby powszechną akceptację. W związku z przedstawionymi problemami definicyjnymi autorka przyjęła w niniejszym artykule następującą definicję:

Spójność społeczna to możliwość zapewnienia przez społeczeństwo stosunkowo wysokiej jakości życia swoim członkom oraz zmniejszanie różnic pomiędzy standardami i unikanie nierówności społecznych [*Strategy for Social Cohesion* 2004].

Odpowiadając na pytanie: „Dlaczego wysoki poziom spójności społecznej jest tak ważny?”, należy podkreślić powiązanie spójności społecznej z rozwojem społeczno-gospodarczym kraju. Wysoki poziom spójności społecznej skutkuje: równomierną społecznie i przestrzennie poprawą warunków życia; wzrostem kapitału społecznego; wzrostem społecznej partycypacji; inkluzywnym wzrostem gospodarczym, w którym wszyscy obywatele uczestniczą i z którego wszyscy korzystają [ekspertyza na potrzeby aktualizacji *Strategii Rozwoju Kraju 2007–2015...2013*].

Dla kontrolowanego i zaplanowanego wzrostu spójności społecznej istotne jest mierzenie tego zjawiska na trzech płaszczyznach: ekonomicznej, społecznej i terytorialnej.

- Spójność na płaszczyźnie ekonomicznej oznacza poziom ogólnej aktywności w poszczególnych regionach oceniany na podstawie wskaźnika Produktu Krajowego Brutto (PKB) lub agregatów ekonomicznych stanowiących jego odmianę;
- Spójność na płaszczyźnie społecznej rozumiana jest jako poziom rozwoju ekonomiczno-społecznego, zaś jego analiza obejmuje zjawiska zachodzące na rynku pracy i warunki życia mieszkańców (wskaźniki ubóstwa, poziom marginalizacji społecznej);
- Spójność na płaszczyźnie terytorialnej oznacza przynależność danego regionu kraju do grupy obszarów centralnych, pośrednich lub peryferyjnych, ocenianą na podstawie ich powiązań gospodarczych [Głąbicka 2004: 46–64].

Badając wpływ procesów migracyjnych na poziom spójności społecznej należy przywołać pojęcia kapitału społecznego i kapitału ludzkiego. Pojęcie kapitału społecznego w dyskursie naukowym ujmowane jest w trzech klasycznych koncepcjach: Pierre'a Bourdieu, James'a Colemana i Roberta Putnama.

I tak, w koncepcji P. Bourdieu kapitał społeczny, pomimo jego grupowego charakteru, ujmowany jest głównie jako indywidualny atrybut jednostek, które wykorzystują go do budowania różnych strategii, mających na celu maksymalizację indywidualnych korzyści. Badacz definiował kapitał społeczny jako zbiór rzeczywistych i potencjalnych zasobów, jakie związane są z posiadaniem trwałej sieci mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanych związków opartych na wzajemnej znajomości lub rozpoznaniu. Inaczej rzecz ujmując, na członkostwie w grupie, która dostarcza każdemu ze swych członków wsparcia w postaci kapitału posiadanego przez kolektyw, daje mu wiarygodność, która upoważnia ją do udzielenia mu kredytu w różnym tego słowa znaczeniu [Bourdieu 1986].

Wspomniany J. Coleman, którego koncepcję rozwinął Robert Putnam, ujmował kapitał społeczny jako dobro wspólne właściwe grupom jako całościom. Jednostki wchodzące w przyjacielskie relacje i podejmujące wspólne działania realizują indywidualne cele oraz zyskują dodatkowe korzyści. Im intensywniejsze więzi i większe zaufanie, tym łatwiejsze staje się współdziałanie i występuje wyższe prawdopodobieństwo pojawienia się inicjatyw oddolnych, zwiększa się efektywność działań członków danej grupy, wzmacniają się normy grupowe [Coleman 1988]. Według R. Putnama kapitał społeczny stanowi spoiwo łączące jednostki i umożliwiające działanie na poziomie społeczności lokalnych. Kapitał społeczny to te cechy organizacji społecznych, takich jak sieci jednostek lub gospodarstw domowych oraz powiązanych z nimi norm i wartości, które kreują efekty zewnętrzne dla całej wspólnoty. Istotną rolę w budowaniu kapitału społecznego odgrywają wartości wspólne dla członków społeczności. Wysoki poziom kapitału społecznego ułatwia pojawianie się inicjatyw oddolnych, samoorganizowanie się i zaangażowanie obywatelskie [Putnam b.r.].

W literaturze przedmiotu, głównie w odniesieniu do rynku pracy, funkcjonuje również pojęcie kapitału ludzkiego wprowadzone przez Gary'ego Beckera. Kapitał ludzki odnosi się do możliwości uczenia się jednostki, zdobywania kompetencji i umiejętności z różnych dziedzin oraz ich wykorzystywania w procesie rozwoju jednostkowego [Becker 1975].

W studiach nad procesami migracyjnymi badacze najczęściej odnoszą się do koncepcji kapitału społecznego P. Bourdieu. Według niego kapitał migracyjny składa się

z dwóch elementów: zasobów ułatwiających migracje, czyli kapitałów kulturowego i ekonomicznego, oraz z powiązań z innymi posiadaczami tych zasobów, jak również z relacji, które sprawiają, że osoba posiadająca pewne zasoby jest w stanie ich użyć [Grabowska 2015: 138]. Migranci bez zasobów kapitału społecznego, w szczególności sieci migracyjnych, nie są w stanie podejmować nowych kierunków pobytów zagranicznych. Należy podkreślić, iż migracja może naruszać porządek istniejącego kapitału społecznego: relacji rodzinnych i sąsiedzkich, usytuowania w społeczności lokalnej [Łukaszewska 2020: 110–121]. Na ten aspekt zwrócił uwagę między innymi Alejandro Portes, który wprowadził pojęcie ujemnego (negatywnego) kapitału społecznego. Zdaniem autora zbyt silne więzi mogą powodować następujące ujemne następstwa: wykluczanie osób spoza sieci; dostępność dóbr wyłącznie dla członków określonej grupy (sieci społecznej); ograniczanie możliwości poszczególnych jednostek; sieć może oczekiwać od swoich członków specjalnych działań (np. opłat), które są niekorzystne z jednostkowego punktu widzenia; ograniczenie indywidualnej swobody działania, przejawiające się najczęściej jako dylemat między wolnością osobistą a lojalnością wobec grupy; hamowanie rozwoju i ambicji, represjonowanie postaw indywidualistycznych członków sieci migracyjnej z obawy przed jej porzućciem oraz nacisk na ujednoczenie postaw w grupie [Massey i in. 1999, za: Górny, Kaczmarczyk 2003: 92]. Z perspektywy spójności społecznej o negatywnym bądź pozytywnym wpływie emigracji decyduje nie sam fakt jej występowania czy nasilenia, lecz jej charakter. Migracje czasowe, których efektem jest transfer środków ekonomicznych do kraju oraz podnoszenie kompetencji migranta (znajomość języka obcego, uzyskane kwalifikacje, nowe wzory kulturowe), przyczyniają się do podnoszenia spójności społecznej, co szczególnie widoczne jest w badaniach nad spójnością społeczną w wymiarze terytorialnym. Najbardziej negatywny wpływ na poziom kapitału społecznego ma emigracja na pobyt stały, kiedy kraj opuszczają osoby posiadające wysokie kwalifikacje, które niejednokrotnie są deficytowe w miejscu pochodzenia.

Istotnym czynnikiem obniżającym poziom spójności społecznej jest pojawienie się na terenie państwa grup narażonych na wykluczenie społeczne. Grupę szczególnie podatną na wykluczenie stanowią imigranci. W tym miejscu należy podkreślić niezmiernie istotną rolę państwa w zapobieganiu negatywnym skutkom migracji. W obliczu nasilenia się procesów migracyjnych konieczne staje się wypracowanie polityki integracyjnej nakierowanej na włączenie napływowych grup, często odmiennych kulturowo do społeczeństwa przyjmującego [Alba, Nee 1997: 826–874; Ager, Strang 2004].

Migracje w pierwszej dekadzie III RP a poziom spójności społecznej

W systemie komunistycznym mieliśmy do czynienia ze ścisłą kontrolą mobilności obywateli. W ramach przemieszczeń wewnętrznych mechanizmem kontroli był obowiązek meldunkowy. Dodatkowa przeszkoda w swobodnym przemieszczaniu się obywateli wynikała z etatyzacji gospodarki, co powodowało ścisłe połączenie miejsca pracy z miejscem zatrudnienia. Migracje poza granice państwa regulowane były poprzez politykę paszportową. W ostatniej dekadzie PRL mamy do czynienia z ujemnym saldem migracyjnym w migracjach stałych. Zgodnie z danymi GUS między 1981 a 1990 rokiem

z kraju wyjechało 266,7 tys. osób, imigracja natomiast wyniosła 17,3 tys. [Krywult-Albańska 2011: 4–5]. Dane te nie obejmują jednak migracji czasowych, które stanowiły o rzeczywistym poziomie mobilności zagranicznej Polaków. W ostatniej dekadzie PRL największa skala i dynamika migracji przypadała na lata 1980–1982 oraz 1987–1989. Od 1987 roku nastąpiło stopniowe rozluźnianie polityki paszportowej. Nielegalna praca za granicą stała się zjawiskiem masowym i widocznym. Wzrosła znacznie liczba przedłużeń pobytów poza krajem. W latach 1981–1988 z wyjazdów zadeklarowanych jako czasowe nie wróciło ponad 530 tys. ludzi. Pogłębienie załamania gospodarki PRL i wzrost czarnorynkowego kursu dolara jeszcze bardziej zwiększały atrakcyjność zarobków w twardej walucie. Szacuje się, że w latach 1981–1989 legalna i nielegalna emigracja osiedleńcza na pobyt stały objęła łącznie około 1,2 mln ludzi [Stoła 2015: 61].

Można postawić pytanie o przyczyny tolerancji władzy komunistycznej wobec wyjazdów czasowych i tzw. turystyki zarobkowej. Bez wątplenia władze traktowały migracje zarobkowe jako swego rodzaju środek łagodzący problemy materialne ludności, a zatem i napięcia społeczne. Tolerowanie migracji było przejawem tendencji promowania po 1987 roku prywatnej przedsiębiorczości. Ułatwianie zakładania prywatnych interesów miało przyciągnąć uwagę najbardziej aktywnych jednostek do innych celów niż kontestacja systemu.

Pierwsze lata po transformacji ustrojowej można nieformalnie określić jako „czas zachłyśnięcia swobodą przemieszczania się”. Było to widoczne zarówno w skali mobilności wewnętrznej, jak i wyjazdów zagranicznych Polaków. Migracje wynikały głównie z przyczyn ekonomicznych. Wprowadzenie tzw. reform Balcerowicza skutkowało bardzo dynamicznymi zmianami w strukturze dochodów i stopy życiowej oraz spadkiem popytu na pracę. To właśnie rosnący poziom bezrobocia na terenach wiejskich i we wschodniej części kraju był główną przyczyną emigracji.

W latach 90. XX wieku poziom wyjazdów zagranicznych był również znaczny – szacuje się, że granice przekraczało rocznie około 300–400 tys. osób. Dokładne oszacowanie liczby osób wyjeżdżających z Polski definitywnie w latach 80. i 90. jest utrudnione, gdyż na ogół osoby te nie wymeldowywały się z miejsca zamieszkania i formalnie nadal pozostawały mieszkańcami kraju. Jak pokazują badania GUS, saldo migracji na pobyt stały w całym okresie do roku 2000 było ujemne, przykładowo w 2000 roku legalnie wyemigrowało z Polski 27 tys. osób, imigracja wyniosła natomiast 7 tys. [Dmochowska, Oleński 2008: 111]. Wyniki Ankiety Migracyjnej 2002 roku pokazały, iż migracja legalna długookresowa obejmująca osoby przebywające za granicą co najmniej 12 miesięcy i emigracja definitywna wyniosły między 1989 a 2002 rokiem 3 522 361 osób [Kańska i in. 2004: 30].

Cechą charakterystyczną migracji legalnej na pobyt stały w latach 90. ubiegłego wieku był wysoki kapitał społeczny migrantów. Kraj opuszczały osoby zamieszkujące głównie w miastach, posiadające średnie i wyższe wykształcenie, mające doświadczenie w zatrudnieniu na rodzimym rynku pracy. W połączeniu z falą nielegalnej emigracji definitywnej osób o wyższym niż średnia wykształceniu i wysokich kwalifikacjach zawodowych stanowiło to bardzo niepokojący proces, mający znaczny wpływ na poziom kapitału społecznego Polaków. Można postawić tezę, iż w okresie poprzedzającym zmianę ustroju, jak i w pierwszym dziesięcioleciu posttransformacyjnym, następował

niepokojący proces „drenażu mózgów”, który bardzo negatywnie wpływał na poziom spójności społecznej w kraju.

W okresie 1989–2004 czasowa legalna emigracja odbywała się głównie w formie wyjazdów do pracy w konkretnych sektorach i branżach (rolnictwo, gastronomia) na bazie umów bilateralnych z Niemcami, Francją, Luksemburgiem, Hiszpanią i Belgią oraz na podstawie umów o pracę w budownictwie. W obrębie migracji nielegalnej Polacy podejmowali zatrudnienie głównie w sektorze rolnym i w budownictwie oraz jako osoby zajmujące się pomocą w pracach domowych, opieką nad dziećmi i osobami starszymi [Duszczuk, Wiśniewski 2007: 4]. Cechą charakterystyczną czasowych migracji zagranicznych w tym okresie był niski kapitał społeczny migrantów. Migrowały osoby o stosunkowo niskim wykształceniu i kwalifikacjach, niepotrafiące dostosować się do przemian na rodzimym rynku pracy. Tego typu polski pracownik za granicą był młody (do 35 lat), posiadał krótkie doświadczenie pracy, nie posiadał dzieci, za granicą wykonywał zazwyczaj prace niewymagające wysokich kwalifikacji. Dominowały migracje czasowe, 2–3 miesięcznie, maksymalnie roczne [Grabowska-Lusińska, Okólski 2009: 38–39]. Poza tym utrzymał się model migracji z rejonów peryferyjnych o dużych tradycjach migracyjnych (Podlasie, Opolszczyzna) do sektora o niskich płacach na rynkach pracy krajów docelowych (Niemcy i Ameryka Północna).

Badania prowadzone pod koniec lat 90. ubiegłego stulecia pokazują silny efekt dochodowo-popytowy migracji. Migranci czasowi transferowali zarobki uzyskane za granicą do kraju. Wydatki migrujących w miejscu pochodzenia przeznaczone były na towary i usługi produkowane w kraju (regionalnie), co generowało efekt mnożnikowy. To pobudzało konsumpcję, inwestycje i popyt na pracę w stałym miejscu zamieszkania. Migranci przeznaczali zarobki na zakup mieszkań, domów i samochodów. Dla części rodzin, w których jedno z partnerów podejmowało pracę za granicą, był to sposób na podniesienie poziomu życia dzieci poprzez zapewnienie dostępu do lepszego wykształcenia. Jednocześnie charakterystyczne było przeznaczanie kapitału zdobytego za granicą na małą przedsiębiorczość – zakładano drobne punkty handlowe czy usługowe. W późniejszych migracjach poakcesyjnych do UE znacznie zmniejszyła się tendencja do inwestowania wpływów z zagranicy, przeznaczone były one na bieżącą konsumpcję [Okólski 2004: 177].

Pierwsza dekada po transformacji ustrojowej to okres, w którym nasiliła się imigracja, zarówno czasowa, jak i stała. Między 1989 a 1995 rokiem wydano ponad 37 tys. kart stałego pobytu dla cudzoziemców. Charakterystyczną cechą imigracji do Polski była duża dysproporcja w skali napływu do miast i na wieś. Przeważająca część cudzoziemców (ponad 80%) wybierała miasta jako miejsca stałego lub czasowego pobytu. Proporcje pomiędzy liczbą kobiet i mężczyzn były prawie równe. Wśród imigrantów dominowały osoby pochodzące z krajów europejskich (głównie z Niemiec) oraz z byłego ZSRR (Ukrainy, Białorusi i Rosji). Liczba osób z Azji i obu Ameryk stanowiła około 10% wszystkich przyjezdnych [Grzelak-Kostulska, Hołowiecki, Szymańska 1998: 184–185].

Jak już zostało wskazane w pierwszej części tekstu, duży wpływ na procesy migracyjne, a co za tym idzie na ich oddziaływanie na zjawiska społeczne, ma prowadzona przez państwo polityka migracyjna. Za Antonim Rajkiewiczem, na potrzeby niniejszego tekstu politykę migracyjną państwa rozumie się jako:

kompleksowo ujęty układ wskazań i regulacji prawno-instytucjonalnych, wpływających na kształtowanie się rozmiarów, struktury i kierunków procesów migracyjnych, uwzględniający tak sytuację demograficzną i społeczno-ekonomiczną, jak i obowiązujące normy międzynarodowe oraz uzgodnienia bilateralne [Rajkiewicz 2004: 8].

W jej obrębie należy oddzielnie rozpatrywać kwestie emigracji obywateli państwa oraz imigrację do kraju.

W przypadku państwa polskiego można mówić o trzech odrębnych zjawiskach w obrębie polityki imigracyjnej prowadzonej przez kolejne rządy w okresie do wstąpienia Polski do UE. Pierwszym zjawiskiem były przyjazdy cudzoziemców z obywatelstwem państw obcych (imigracja dobrowolna, głównie o charakterze ekonomicznym, oraz osoby o statusie uchodźcy). Dwie pozostałe formy imigracji to powroty do kraju osób z polskim obywatelstwem, które dobrowolnie opuściły kraj np. w celach zarobkowych czy edukacyjnych (reemigracja), oraz repatriacja, czyli przyjazdy do kraju Polaków i ich potomków, którzy w wyniku splotu okoliczności historycznych, np. wysiedleń, znaleźli się poza granicami państwa polskiego [Łazor 2016: 103–104].

Należy w tym miejscu postawić pytanie: czy kolejne rządy w okresie od transformacji ustrojowej do momentu dostosowania polskiego prawa do ustawodawstwa unijnego wypracowały kompleksową politykę migracyjną? W rozwoju polityki migracyjnej III RP można wskazać na trzy podstawowe okresy: pierwszy, od 1989 roku do uchwalenia w 1997 roku nowej ustawy o cudzoziemcach, to czas zerwania z reglamentacyjną polityką PRL w sferze przemieszczania się jednostek; drugi, między 1998 a 2004 rokiem, w którym skupiono się głównie nad rozwiązaniami prawnymi i instytucjonalnymi pozwalającymi na akcesję do Unii Europejskiej; trzeci okres, który rozpoczął się po akcesji do struktur unijnych [Łodziński, Szonert 2017: 47].

Polityka migracyjna w początkach III Rzeczypospolitej nie rozwinęła się jako odpowiedź na masową emigrację, była raczej reakcją na pojawianie się na terytorium Polski nowych kategorii cudzoziemców, a od 1998 roku warunkowało ją przystosowywanie prawa krajowego do prawa unijnego.

W analizowanym okresie lat 90. ubiegłego wieku głównym polem działań było sformułowanie zasad polityki państwa wobec Polaków żyjących poza granicami kraju, w szczególności tych, których historia pozostawiła na Wschodzie. Władze kładły też nacisk na zachęcanie do powrotu Polaków, którzy opuścili kraj ze względów politycznych czy ekonomicznych w okresie 1945–1989, aby pozyskać ich kapitał społeczny dla zachodzących przemian transformacyjnych.

W sferze imigracji ekonomicznej uznawano, iż cudzoziemcy powinni być komplementarni wobec polskich pracowników, a nie konkurować z nimi. Podejście to ukształtowało się pod wpływem wysokiego bezrobocia w okresie przemian transformacji gospodarczej. Problem odpływu pracowników z kraju był marginalizowany, w polityce migracyjnej dostrzeżono ten problem dopiero po 2004 roku, kiedy emigracja Polaków w połączeniu ze spadkiem bezrobocia doprowadziła do deficytu pracowników w części sektorów gospodarki [Łazor 2016: 113].

W kolejnych wyborach parlamentarnych i prezydenckich z 1989, 1991, 1993, 1997 roku i prezydenckich z 1990 i 1995 roku w programach głównych partii

politycznych dominowała kwestia zadośćuczynienia Polakom ze Wschodu, umożliwienia im i ich potomkom powrotu do kraju. Drugą kwestią podejmowaną w trakcie kampanii wyborczych była sprawa wspierania polskości, w szczególności języka i kultury, w państwach, w których znajdowała się diaspora polska. Natomiast kwestie związane z rynkiem pracy, odpływem z niego pracowników w wyniku emigracji zarobkowej, stanowiły marginalny procent debaty publicznej [Polko 2018: 339–352]. Po 1998 roku dyskurs polityczny wokół spraw migracyjnych został zminimalizowany w obliczu prac przedakcesyjnych.

Polityka migracyjna była domeną centralnej administracji państwowej, głównie resortu spraw wewnętrznych. Niestety nie była prowadzona na poziomie regionalnym i lokalnym. Co więcej, brakowało szerszej dyskusji o celach i kierunkach polityki migracyjnej jako polityki publicznej. Ciężar przesunął się w kierunku ujmowania polityki migracyjnej w kategoriach administracyjnych, związanych z oceną funkcjonowania procedur prawnych i narzędzi instytucjonalnych w świetle procesu akcesyjnego do Unii Europejskiej. Brak było również spojrzenia na procesy migracyjne w kategoriach potrzeb krajowego rynku pracy. Te czynniki spowodowały, że przez kolejne dwie dekady nie prowadzono ogólnonarodowej debaty o procesach migracyjnych. W dyskursie partii politycznych polityka migracyjna ujmowana była w kategoriach sprzeciwu lub poparcia poszczególnych opcji politycznych dla polityki migracyjnej Unii Europejskiej, co wybitnie pokazał kryzys migracyjny 2015 roku.

Podsumowanie

Zmiana systemowa 1989 roku miała ogromny wpływ na procesy polityczne, jak i na przemiany społeczne w Polsce. Emigracja do państw tzw. Zachodu i transatlantycka stała się istotną kwestią wpływającą na procesy zachodzące w społeczeństwie. Polska z państwa typowo emigracyjnego stała się atrakcyjnym miejscem migracji zarówno czasowych, jak i definitywnych obywateli pochodzących głównie z państw powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego. Konkludując rozważana zawarte w niniejszym opracowaniu, można sformułować kilka istotnych wniosków.

Emigracja obywateli polskich w okresie do wstąpienia III RP do struktur UE w 2004 roku pod względem skali i kierunku wyjazdów stanowiła kontynuację procesu rozpoczętego u schyłku Polski Ludowej. W latach 80. głównymi powodami decyzji migracyjnych były czynniki polityczne i ekonomiczne. Transformacja ustrojowa i wprowadzane reformy społeczno-ekonomiczne nie przyniosły szybkiego rozwiązania problemów związanych z poziomem życia ludności i skalą bezrobocia. To właśnie czynniki ekonomiczne sprawiały, iż podjęcie nawet czasowego zatrudnienia w krajach UE i Ameryki Północnej było szczególnie korzystne ze względu na możliwość zdobywania środków pieniężnych transferowanych do kraju.

Odnosnie do kapitału społecznego osób emigrujących, należy wskazać na tendencję do podejmowania decyzji o migracji definitywnej przez osoby o wyższym wykształceniu niż średnia krajowa, posiadających spore doświadczenie zawodowe. Migracje czasowe, najczęściej związane z nielegalnym zatrudnieniem, dotyczyły głównie obywateli o niskim kapitale społecznym. Emigrantami byli mieszkańcy mniej

rozwiniętych regionów Polski, którzy w wyniku reform transformacyjnych pozbawieni zostali możliwości zatrudnienia w miejscach zamieszkania. Opuszczanie ojczyzny przez grupy o wysokim potencjale stanowiło formę „drenażu mózgów”, co wpływało również na trwałość więzi w obrębie struktury społecznej, co z kolei powodowało obniżanie poziomu spójności społecznej. To właśnie w latach 90. ubiegłego wieku nasiliła się tendencja do emigracji osób młodych bezpośrednio po ukończeniu kształcenia w polskim systemie edukacji. Proces ten swoje apogeum osiągnął już po przyjęciu Polski do UE, kiedy dużym problemem społecznym stały się braki wykwalifikowanych pracowników w różnych sektorach gospodarki. Pozytywny wpływ natomiast miały migracje czasowe, które nie oznaczały emigracji z kraju całych rodzin. Ten typ migrantów przejawiał silne poczucie więzi ze wspólnotami lokalnymi. Dla podnoszenia poziomu spójności społecznej w wymiarze terytorialnym duże znaczenie miało przeznaczanie środków finansowych zdobytych za granicą na rozwój lokalnej przedsiębiorczości. Migracja zarobkowa miała również pozytywny wpływ na niwelowanie różnic społecznych, w szczególności między mieszkańcami terenów miejskich i wiejskich.

Okres pierwszej dekady po transformacji ustrojowej to czas kształtowania się polityki migracyjnej państwa. Początkowo główną kwestią podnoszoną w retoryce poszczególnych ugrupowań partyjnych było umożliwienie powrotu do kraju osobom, które wyjechały z Polski z przyczyn politycznych oraz Polaków i ich potomków, którzy utracili obywatelstwo polskie w wyniku przesiedleń podczas II wojny światowej i późniejszych działań władz komunistycznych. Od 1998 roku polityka migracyjna państwa przejawiała się głównie w działaniach prawnych, które miały pozwolić Polsce na akcesję do struktur Unii Europejskiej. Przyjęto panującą w UE tendencję do formułowania polityki migracyjnej jako reakcji na imigrację obywateli państw spoza Unii i konieczność ich integracji ze społeczeństwami przyjmującymi. Spowodowało to, iż kwestie związane z negatywnym wpływem ekonomicznym i społecznym emigracji obywateli Polski pozostawały w latach 90. na „marginesie głównych sporów politycznych.

Bibliografia

- Ager Alastair, Strang Alison, 2004, *Indicators of Integration. Final Report*, London: Home Office, <https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/ukgwa/20110218141321/http://rds.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs04/dpr28.pdf> (dostęp: 14 kwietnia 2022).
- Alba Richard, Victor Nee, 1997, *Rethinking Assimilation Theory for a New Era of Immigration*, „International Migration Review” 31(4): 826–874.
- Becker Gary S., 1975, *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, New York: Columbia University Press.
- Bourdieu Pierre, 1986, *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, John G. Richardson (red.), New York: Greenwood Press, 241–258.
- Coleman James S., 1988, *Social Capital in the Creation of Human Capital*, „American Journal of Sociology” 94: 95–120, <https://www.jstor.org/stable/pdf/2780243.pdf> (dostęp: 14 kwietnia 2022).
- Concerted Development of Social Cohesion Indicators. Methodological Guide*, 2005, Strasbourg: Council of Europe.

- Duszczyk Maciej, Jakub Wiśniewski, 2007, *Analiza społeczno-demograficzna migracji zarobkowej Polaków do państw EOG po 1 maja 2004 r.*, Instytut Spraw Publicznych, <https://www.isp.org.pl/pl/publikacje/analiza-spoecznie-demograficzna-migracji-zarobkowej-polakow-do-panstw-eog-po-1-maja-2004-roku> (dostęp: 14 kwietnia 2022).
- Strategia Rozwoju Kraju 2007–2015. Spójność społeczna: aktywność – solidarność – wsparcie, 2013, Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, <https://www.ekonomia-spoeczna.gov.pl/Strategia,Rozwoju,Kraju,2007-2015,874.html> (dostęp: 14 kwietnia 2022).
- Elias Norbert, 2006, *Przymus społeczny jako przymus wewnętrzny*, [w:] *Współczesne teorie socjologiczne. Wybór i opracowanie*, Aleksandra Jasińska-Kania, Lech M. Nijakowski, Józef Szacki, Marek Ziółkowski (red.), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 1068–1082.
- Elias Norbert, 2008, *Spółczeństwo jednostek*, Mirosława Marody (red.), Janusz Stawiński (tłum.), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Głąbicka Katarzyna, 2004, *Spójność społeczno-ekonomiczna w integrującej się Europie*, [w:] *Spójność społeczno-ekonomiczna. Implikacje regionalne*, Katarzyna Głąbicka (red.), Radom: Wyższa Szkoła Biznesu, 46–64.
- Górny Agata, Paweł Kaczmarczyk, 2003, *Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych*, Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Grabowska Izabela, 2015, *Migracje międzynarodowe i teoria Bourdieu*, „Kultura i Społeczeństwo” 59(4): 131–143.
- Grabowska-Lusińska Izabela, Marek Okólski, 2009, *Emigracja ostatnia?*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grzelak-Kostulska Elżbieta, Marcin Hołowiecki, Daniela Szymańska, 1998, *Migracje stałe do Polski w okresie transformacji ustrojowej*, [w:] *Ruchliwość przestrzenna ludności w okresie przemian ustrojowych*, Daniela Szymańska (red.), Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 181–189.
- Krywult-Albańska Małgorzata, 2011, *Przyczyny i okoliczności emigracji z Polski w latach 1980. na przykładzie emigracji do Kanady*, „CMR Working Papers” (49): 2–39.
- Łazor Jerzy, 2016, *Polska polityka imigracyjna wobec cudzoziemców, 1918–2012*, [w:] *Polityka migracyjna. Historia i współczesne wyzwania*, Katarzyna Górak-Sosnowska, Jerzy Łazor (red.), Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH, 103–120.
- Łodziński Sławomir, Marek Szonert, 2017, „Niepolityczna polityka”? *Kształtowanie się polityki migracyjnej w Polsce w latach 1989–2016*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” (2): 39–66.
- Łukaszewska Justyna, 2010, *Kapitał społeczny i migracje – wybrane aspekty wzajemnych oddziaływań*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Nauki Społeczne” (2): 110–121.
- Dmochowska Halina, Józef Oleński (red.), 2008, „Mały Rocznik Statystyczny Polski” 51, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Massey Douglas S., Joaquin Arango, Hugo Graeme, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, Edward J. Taylor, 1999, *Worlds in motion. Understanding International Migration at the End of the Millennium*, Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press.
- Kałaska Małgorzata, Lucyna Nowak, Zofia Kostrzewa, Joanna Stańczak (oprac.), 2004, *Migracje długookresowe ludności w latach 1989–2002 na podstawie Ankiety Migracyjnej 2002 Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002, Powszechny Spis Rolny 2002*, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.

- Okólski Marek, 2004, *Demografia zmiany społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Polko Paulina, 2018, *Polityka migracyjna w programach polskich partii politycznych po 1989 roku*, „Wschodnioznawstwo”: 12: 339–354.
- Putnam Robert, *Social Capital. Measurement and Consequences*, [b.r.], <https://www.alnap.org/system/files/content/resource/files/main/1825848.pdf> (dostęp: 14 kwietnia 2022).
- Rajkiewicz Antoni, 2004, *Nad danymi NSP 2002 o migracjach zagranicznych ludności*, „Polityka Społeczna” (3): 8–9.
- Stola Dariusz, 2015, *Migracje zagraniczne i schyłek PRL*, [w:] *Społeczeństwo polskie w latach 1980–1989*, Natalia Jarska, Jan Olszok (red.), Warszawa: IPN – Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 54–69.
- Strategy for Social Cohesion, 2004, Luxembourg: European Commission.
- Szacki Józef, 1964, *Durkheim*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Szacki Józef, 2003, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Sztompka Piotr, 2003, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków: Znak.
- Wojnar Katarzyna, 2011, *Wpływ polityki spójności na spójność społeczną polskich miast – wnioski z badań ewaluacyjnych*, „Studia Regionalne i Lokalne” (Wydanie specjalne): 67–83.

Migration processes and social cohesion in the Third Polish Republic.

The first decade after the political transformation of 1989

Abstract

The chapter discusses the relationship between migration processes and the level of social cohesion in Poland during the first decade after the political transformation of 1989. The author describes the emigration processes of Polish people in the 1990s, and identifies differences between this wave of migration and later departures from the country after the accession of Poland to the European Union. The research question of the text is the impact of increased migration processes on the level of social capital and social cohesion in the early years of the Third Polish Republic. The author analyzed the migration policy pursued by the government at that time. The chapter also addresses the issue of the presence of migration concerns in the discourse of individual political parties.

Key words: Third Polish Republic, social cohesion, social capital, migration, political transformation